

Т. О. Гончар, ст. викл.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра кримінального права, кримінального процесу і криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОКАРАННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Розглянуто актуальні проблеми застосування щодо неповнолітніх деяких видів покарань, які обумовлені певними недоліками чинного кримінального законодавства України.

Ключові слова: неповнолітній, злочин, кримінальна відповідальність, покарання, примусові заходи виховного характеру.

Покарання в українському кримінальному праві є найбільш суворим та розповсюдженим засобом державного примусу, що застосовується тільки судом до осіб, які вчинили злочин. У чинному Кримінальному кодексі України поняття покарання дано у ч. 1 ст. 50: “покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого”. Відповідно до ч. 2 ст. 50 КК, покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так і іншими особами. Згідно з ч. 3 ст. 50 КК України, покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність [1, 16]. У чинному Кримінальному кодексі України законодавець не виділяє спеціальної мети покарання для неповнолітніх, вона є однаковою як для повнолітніх засуджених, так і для неповнолітніх. Але ми вважаємо, що, неповнолітні є все ж особливою категорією засуджених, які потребують, перш за все, виховного впливу, а не кари.

Чинний Кримінальний кодекс України містить дві системи покарань, з урахуванням віку суб'єкта кримінальної відповідальності. Так, у ст. 51 КК України передбачена система покарань для повнолітніх засуджених, у ст. 98 — для неповнолітніх. Відповідно до ст. 98 КК України, основними видами покарань, що можуть застосовуватися до неповнолітніх, є:

- 1) штраф;
- 2) громадські роботи;
- 3) виправні роботи;
- 4) арешт;
- 5) позбавлення волі на певний строк.

Як додаткові можуть також застосовуватися такі види покарань, як штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [1, 33].

Розміри деяких покарань, які застосовуються як до повнолітніх, так і до неповнолітніх, відносно останніх значно скорочені. За положеннями ст. 98 КК України, до неповнолітніх не можуть застосовуватися: конфіскація майна, обмеження волі, довічне позбавлення волі. Не можуть застосовуватися до неповнолітніх і такі види покарань, які призначаються з урахуванням спеціального правового стану суб'єкта, а саме: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службові обмеження для військовослужбовців. Якщо перелічені види покарань передбачені відповідною санкцією статті Особливої частини, то суд обирає неповнолітньому покарання з інших, які передбачені в ст. 98 КК України.

У чинному Кримінальному кодексі України передбачаються певні положення, в яких виявляється гуманістичний підхід до вирішення питань, пов'язаних із застосуванням до неповнолітніх покарання, а саме: розширено коло видів покарань, що не пов'язані з позбавленням волі, та які можуть бути застосовані до неповнолітнього, але реалізація цих положень на практиці викликає певні труднощі. Так, на думку деяких вчених, головна складність застосування покарання до неповнолітніх сьогодні полягає в тому, що до них майже неможливо застосовувати покарання, не пов'язані із позбавленням волі. Інші види покарання, застосування яких можливе зараз відносно неповнолітніх, як правило, пов'язані із трудовою діяльністю, але їх застосування обмежене низьким рівнем економічної активності цієї категорії осіб. Проблемаю виконання покарання, пов'язаного із впливом на майнові інтереси засудженого неповнолітнього, найчастіше є відсутність у нього самостійного заробітку або майна, на яке може бути покладене стягнення. Це пояснюється тим, що на роботу неповнолітнього не приймають через вік або через відсутність попиту чи недостатній рівень професійної освіти. За даними Р. І. Панкратова, Є. Г. Тарло, В. Д. Єрмакова види покарань, що не пов'язані з позбавленням волі, застосовуються до неповнолітніх українців рідко. Штраф застосовується судом лише в 0,8% випадків. Позбавлення права займатися певною діяльністю як вид покарання взагалі не застосовується. Виправні роботи складають, як правило, 0,25% від загальної кількості призначених неповнолітнім покарань. Таким чином, реально "чинні" покарання, що впливають на майнові інтереси засудженого неповнолітнього та є альтернативою покаранням, пов'язаним з ізоляцією від суспільства у загальній кількості складають ледве більше 1% [2, 100]. Виникають певні труднощі із застосуванням такого нового виду покарання як громадські роботи; бо, по-перше, у керівників підприємств, на яких працюють неповнолітні, відсутній інтерес для їх залучення до праці (адже керівники повинні відрховувати до бюджету зароблені неповнолітнім гроші); по-друге, не враховується перевантаженість кримінальних інспекцій, на які покладається контроль за виконанням не тільки цього виду покарання; по-третє, відсутнє бажання у неповнолітніх працювати безкоштовно тощо.

Таким чином, усі перелічені труднощі обмежують можливість застосування відносно неповнолітніх кримінального покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. Саме тому суди або звільняють неповнолітнього від призначеного покарання із випробуванням (ст. 104 КК України), або, якщо покарання тяжке, особливо тяжке, направляють неповнолітнього для реального відбування призначеного покарання. Ці дослідження підтверджуються даними Кримінальної міліції у справах неповнолітніх УМВС в Одеській області; так, на кінець 2003 року на обліку перебувало 2076 неповнолітніх з яких: звільнених з місць позбавлення волі — 16; засуджених до громадських робіт — 2; засуджених до виправних робіт — 24; засуджених до арешту — 4; засуджених до штрафу — 2; звільнених від покарання із випробуванням — 382; звільнених від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру — 138.

Проблеми виникають при застосуванні норм кримінального закону відносно тих неповнолітніх, які вчинили злочин до вступу у дію чинного Кримінального кодексу, тобто в період дії Кримінального кодексу 1960 р., в ч. 2 ст. 25 якого строк позбавлення волі для неповнолітніх не міг перевищувати 10 років [3, 19]. Відповідно до ч. 1 ст. 58 Конституції України [4, 143–145] та ч. 1 ст. 5 чинного КК України, закон, який скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, має зворотну дію в часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності [1, 4]. Тому судам, які переглядають такі вирокі відносно неповнолітніх, які вчинили зазначені злочини до набрання чинності діючим Кримінальним кодексом України від 5 квітня 2001 р., цей строк покарання не може перевищувати 10 років. Якщо неповнолітній вчинив злочин, який пов'язаний, наприклад, з умисним позбавленням життя людини, після

1 вересня 2001 р., до таких неповнолітніх, відповідно до п. 5 ч. 3 ст. 102 КК України, може бути застосовано покарання у виді позбавлення волі до 15 років за наявності певних обставин, які передбачені Кримінальним кодексом України.

Отже, згідно з конституційними нормами та положеннями кримінального закону України до неповнолітніх можуть застосовуватися виключно ті види покарань, що передбачені у ст. 98 КК України. Але, за даними судді Верховного Суду України В. Паневіна, деякі суди та представники засуджених не завжди звертали увагу на вимоги нового кримінального закону щодо неповнолітніх. Насамперед це стосується такого виду покарання, як конфіскація майна, застосування якого, за Кримінальним кодексом 1960 р., допускалося також і до неповнолітніх. У санкціях окремих статей цього кодексу передбачалася обов'язкова конфіскація майна як додаткового покарання. Незастосування цього виду покарання могло мати місце лише у разі призначення покарання, нижчого за найнижчу межу, передбачену законом. Наприклад, ст. 93 КК 1960 р. передбачала обов'язкову конфіскацію майна у разі вчинення умисного вбивства з корисливих мотивів. Оскільки новий Кримінальний кодекс України не передбачає застосування до неповнолітніх такого виду покарання, як конфіскація майна, це має враховуватися й у тому разі, коли особа засуджується за нормами

Кримінального кодексу 1960 року. Тобто має застосовуватися правило про зворотну дію в часі кримінального закону України. Засуджуючи неповнолітніх після набрання чинності новим кодексом, але за нормами Кримінального кодексу 1960 р., суди інколи не звертали уваги на ці вимоги. Унаслідок цього допускалися помилки, пов'язані із застосуванням конфіскації майна як додаткового покарання. Значну кількість таких помилок у 2002 році було виявлено і виправлено Верховним Судом України під час розгляду справ у касаційному порядку. “Зокрема, у зв'язку з незаконним застосуванням конфіскації майна до неповнолітніх було змінено вирок Апеляційного суду міста Києва від 10. 06. 2002 щодо В., Апеляційного суду Вінницької області від 16. 07. 2002 щодо Я., Апеляційного суду Кіровоградської області від 24. 06. 2002 щодо М., Апеляційного суду Донецької області від 8. 02. 2002 щодо П. та інших. Розглядаючи 18. 02. 2003 кримінальну справу за касаційними скаргами на вирок Апеляційного суду Дніпропетровської області від 29. 08. 2002, поданими неповнолітнім засудженим С. та захисником Т. в інтересах неповнолітнього засудженого Х., колегія суддів Судової палати Верховного Суду України з кримінальних справ зазначила, що “суд безпідставно застосував до всіх засуджених додаткове покарання у вигляді конфіскації майна, оскільки згідно зі ст. 98 КК України 2001 року такий вид покарання до неповнолітніх не застосовується”. У зв'язку із цим вирок змінено, і з нього вилучено застосування додаткового покарання — конфіскації майна — не тільки щодо неповнолітніх С. і Х., а й щодо іншого неповнолітнього засудженого В., який вирок не оскаржував [5, 8].

Аналізуючи положення п. 5 ч. 3 ст. 102 КК, можна припустити, що законодавець вважає, досягнення мети покарання відносно неповнолітніх можливим і шляхом підвищення максимальної межі такого виду покарання, як позбавлення волі на певний строк — до 15-ти років. Але більшість учених усе ж дотримуються точки зору, яка висловлена, наприклад, Г. С. Гаверовим. Він переконаний, що, якщо санкція статті Особливої частини встановлює альтернативно із позбавленням волі інші більш м'які види покарань, то застосування до неповнолітніх позбавлення волі можливе лише за наявності обтяжуючих обставин. Такий підхід, на його думку, міг би скоротити застосування відносно підлітків неефективних коротких строків позбавлення волі та, навпаки, розширити застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, або примусових заходів виховного характеру [6, 24]. Але, з іншого боку, санкції деяких статей Особливої частини Кримінального кодексу України, хоча і побудовані як альтернативні, але ті види покарань, які передбачені разом із позбавленням волі, взагалі не можуть застосовуватися до неповнолітніх.

Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 185 КК України крадіжка, вчинена повторно або за попередньою змовою групою осіб, карається обмеженням волі на строк до 5 років або позбавленням волі на той самий строк. Але обмеження волі, відповідно до ст. 61 КК, до неповнолітніх не застосовується. Тобто при призначенні покарання повнолітні, відносно яких передбачена можливість застосування двох покарань, знаходяться у більш вигідному становищі, ніж неповнолітні, до яких можливе застосування лише одного, більш суворого виду покарання — позбавлення волі; а це не припустимо.

Застосування найбільш суворого виду покарань — позбавлення волі на певний строк відносно неповнолітніх, на нашу думку, — повинне бути винятковою мірою. Це ствердження підтверджується п. а ч. 2 ст. 37 “Конвенції про права дитини”, ратифікованої Постановою Верховної Ради України № 789-12 від 27 лютого 1991 р. [7]. Тому частини 2 та 3 ст. 102 КК України пропонуємо викласти в такій редакції:

“2. Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вчинив злочин невеликої тяжкості.

3. Покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому:

1) за злочин середньої тяжкості — на строк не більше трьох років;

2) за тяжкий злочин — на строк не більше семи років;

за особливо тяжкий злочин — на строк не більше десяти років”.

Таким чином, суд при розгляді справи, обвинуваченим в якій є неповнолітній, повинен розглядати можливість застосування відносно нього перш за все примусових заходів виховного характеру. Але це положення не знайшло свого відображення у чинному Кримінальному кодексі України, що, на наш погляд, слід було б зробити. Тому ми пропонуємо передбачити норму у такій редакції *“Стаття 102. Призначення примусових заходів виховного характеру. Суд у кожному випадку вчинення злочину неповнолітнім повинен розглядати наявність підстав для призначення перш за все примусового заходу виховного характеру незалежно від ступеня тяжкості злочину, який за своєю правовою природою не є покаранням”.* Закріплення цієї норми у чинному Кримінальному кодексі України, буде сприяти вибору необхідної форми реалізації кримінальної відповідальності, а не орієнтувати суди перш за все на вибір найбільш суворої її форми — покарання.

Література

1. Кримінальний кодекс України. — К.: Парламентське вид-во, 2001. — 143 с.
2. Панкратов Р. И. и др. Дети, лишённые свободы. — М.: Юрлитинформ, 2003. — 256 с.
3. Уголовный кодекс Украины: (С изменениями и дополнениями по состоянию на 1 сентября 2000 г.). — Харьков: Одиссей, 2000. — 256 с.
4. Коментар до Конституції України. — К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України., 1998. — 411 с.
5. Паневін В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх //Закон і бізнес. — 2003. — № 8. — С. 8–9.
6. Гаверов Г. С. Уголовно-правовые меры, не связанные с лишением свободы, и их применение к несовершеннолетним правонарушителям: Учеб. пособ. — Иркутск: Изд. Иркутского ун-та, 1981. — 64 с.
7. Конвенция о правах ребенка. Организация Объединенных Наций. — Нью-Йорк, 1991.

Т. А. Гончар

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
Французский бульвар 24/26, Одесса, 65058, Украина

ОТДЕЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ НАКАЗАНИЯ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

РЕЗЮМЕ

Законодательное закрепление системы наказаний для несовершеннолетних дало возможность исследовать проблемы их применения и сформулировать основной вывод о необходимости рассмотрения судом возможности применения в отношении указанной категории лиц прежде всего принудительных мер воспитательного характера.

Ключевые слова: несовершеннолетний, преступление, уголовная ответственность, наказание, принудительные меры воспитательного характера.